

Environmentální historie bastionové fortifikace a IPM Josefov

Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií
Katedra environmentálních studií

Tomáš Jirouch
18.5.2022

Začalo to pravítkem: novověké pevnosti

Geometrizační příroda a krajiny probíhala již v období antiky a renesance. Nicméně období modernity přineslo zcela nové představy o dokonale uspořádaném prostoru. Vojenská revoluce, jejíž počátek bývá spojován s nástupem novověku (15. století), vyvinula nové efektivní způsoby násilné kontroly prostoru, které se projevují např. v moderních způsobech výstavby hradeb (fortifikace).

Bastionová fortifikace je ukázkou vlivu geometrie a matematiky jako vědeckých oborů jak na fyzické prostředí, tak i na společenskou sebeorganizaci. Vedení války nově vyžadovalo vyšší úroveň znalostí o architektuře a způsobech vojenské kontroly prostoru. Meče a štíty byly vyměněny za kružítko a za pravítko. Dřívější způsoby boje byly revidovány ve prospěch masové a neosobní likvidace nepřítele z větší vzdálenosti za použití stále efektivnějších palných zbraní. Chrabrost a statečnost se náhle staly nechtěnými projevy nepředvídatelnosti, protože naděje na vítězství spočívaly v disciplinovanosti, tedy ve schopnosti přesně kontrolovat pohyby vojáků na bitevním poli za použití jednoduchých a dobře naplánovaných povelů. Odchytky od standardizovaného chování začaly být eliminovány. Vznikly kasárny – nový specializovaný typ permanentních budov pro pobyt moderní profesionalizované armády. Děla práce, simplifikace, univerzalizace a standardizace procesu. Tyto ekonomické kategorie mají své kořeny právě v období vojenské revoluce. Svět byl mechanizován v duchu efektivity a užitečnosti. Byl rozkouskovan do systémově propojených a empiricky změřitelných funkčních prvků, připravených pro plnění společenských potřeb (Foucault 2000; Jirouch 2022; Wohlmuth 2011, 2015).

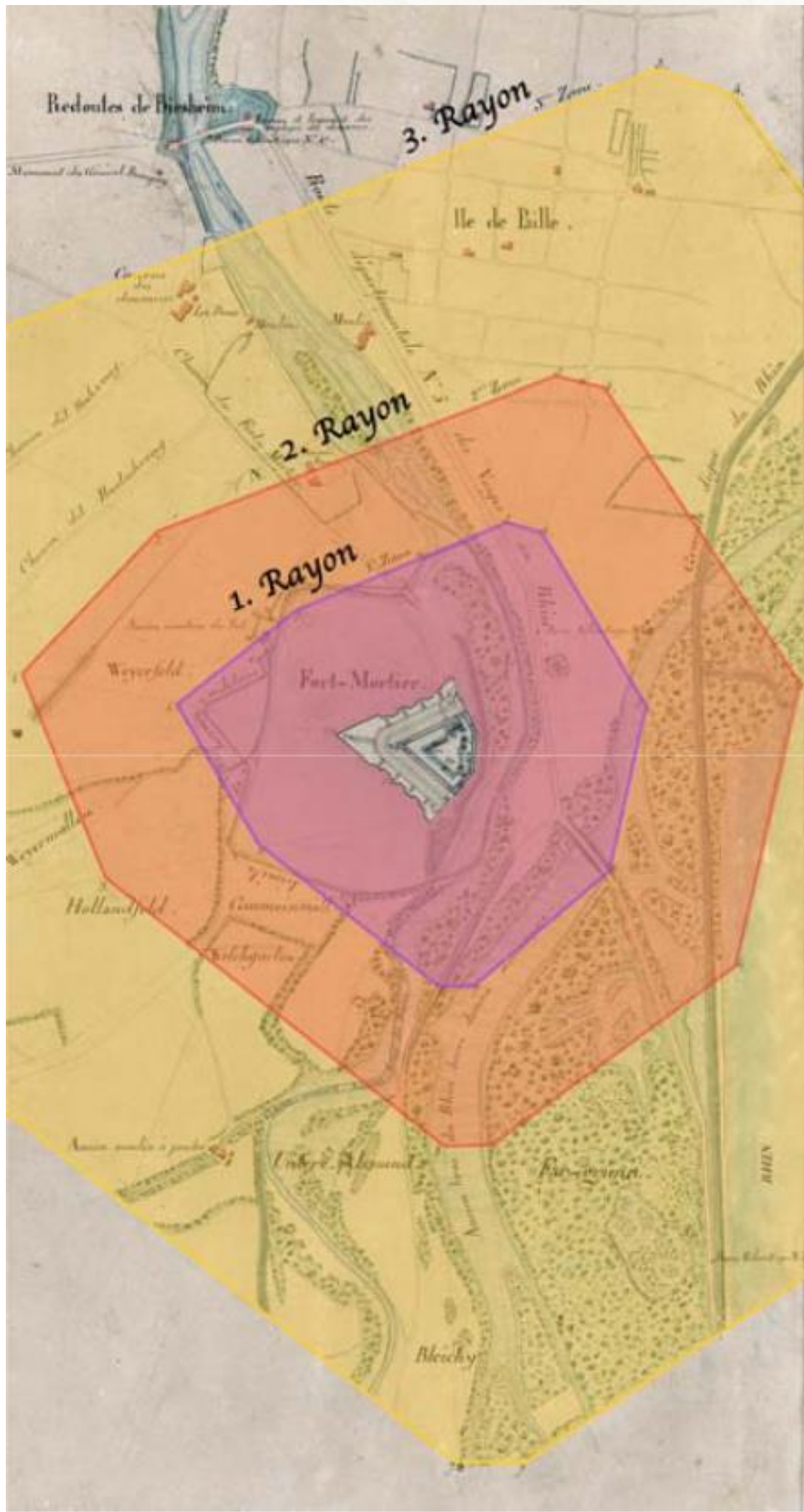
Efektivita bastionové fortifikace si od 16. do 18. století podmanila všechna významná evropská města, která po svém obvodu musela vybudovat stovky metrů široká obranná pásma. Prostor měst byl rozčleněn do principiálně odlišných vrstev, které lze pojmenovat jako:

- mocenský střed města s centrálním náměstím,
- městská zástavba,
- okružní ulice,
- hlavní hradební val a vnitřní obranné pásmo,
- střední obranné pásmo,
- vnější obranné pásmo,
- rajón a inundační plochy + předměstí.

► Plán ideálního pevnostního města Josefov, které bylo stavěno mezi roky 1780 a 1787 (Válka.cz)

▼ Vrstvení rajonů okolo fortu Mortier (FR) na pomezí s německými hranicemi (Balliet 2014, s. 8)

Neviditelná kulturní krajina

Rajon je regulované území okolo pevnosti, které umožňovalo efektivní likvidaci nepřítele v dostřelu obranných děl. S přípravou pevnosti na obléhání musely být v rajonu všechny objekty, které by mohly nepříteři poskytnout nějaký úkryt, odstraněny. To se týkalo i všech stromů, které čekalo pokácení a zpracování na obranné produkty.

Vyvrcholením kodifikace rajonů bylo francouzské nařízení z roku 1713, které stanovilo velikost rajonů na 250, resp. 487 metrů od okraje tzv. kryté cesty. Se zvyšujícím se dostřelem evropské rajony postupně expandovaly až na cca 1500 a více metrů. V některých případech existovala i tři pásma této regulace (viz obrázek vlevo). Rakouský zákon z roku 1859 rozeznával dva rajony (do 567 m a druhý do 1134 m). Plocha rajonů zabírala stovky hektarů a ovlivňovala rozvoj venkova i několik kilometrů za hranicemi opevněných míst (Balliet 2014, Weber 2010).

Do současné doby se principy rajonů zachovaly v podobě ochranných pásem památkově chráněných zbytků pevností. V těchto ochranných pásmech, stejně jako v rajonech, musí být změny ve stavebním či hospodářském využití krajiny pečlivě posouzeny. Místa, která takto ovlivňují své prostředí stále stejným způsobem, ačkoliv původní účel jejich využívání již pomínil, se mohou označovat jako tzv. heterotopie.

▼ Výhled z vrcholu glacis (koliště) směrem do předpolí pevnosti. Toto původně holé místo v Josefově bylo na konci 19. století za účasti armády přetvořeno na veřejně přístupné promenády (esplanády). Mohutné stromy však rostou přímo nad 45km obranným podzemním systémem, který může být růstem stromů narušován. Foto autor (30.8.2021).

Pronikání vojenské racionality do civilního prostředí

Nákladné vojenské stavby se postupně propály do každodenního a kulturního života měst. Omezené množství parcel zabráňovalo horizontálnímu rozšiřování sídelní zástavby, což se projevovalo ve vertikální expanzi obytných a užitných prostor. Hradební blokace mobility fungovala jak z vnitřní, tak i z vnější strany.

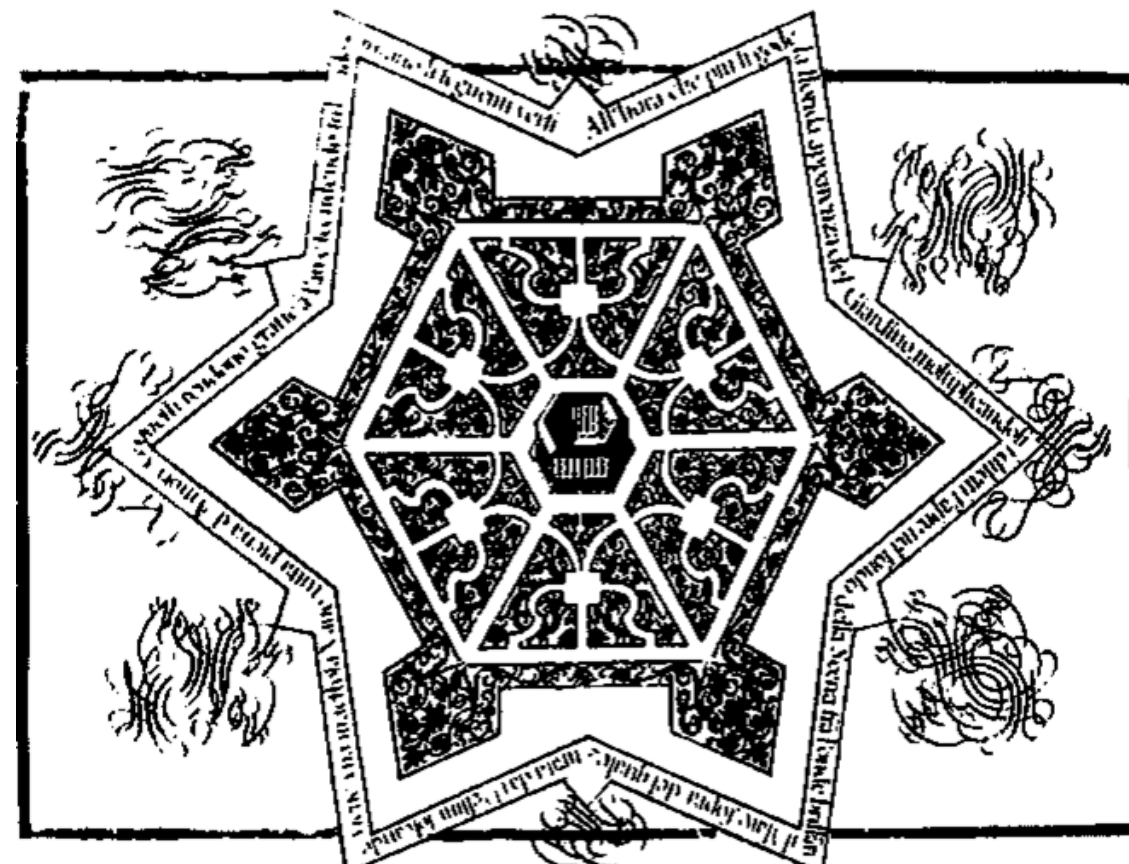
Zásadní konsekvencí relativně konečného prostoru bylo vytlačování zelených ploch z měst. Pouze oblast hradebních pásem poskytovala měšťanům utěšující kousek zeleně v okolí jejich bydliště. Ve své diplomové práci (2022) jsem se zaměřil právě na strukturální propojení hradeb (střeženého vojenského prostoru) a městské zeleně (rekreační plochy pro veřejnost). Propojení hradeb a zeleně je osudové díky:

- vysazování stromů na hradebách k obranným účelům,
- problematické sanaci hradebních ploch po zrušení obranného účelu pevnosti,
- principiálnímu propojení zahrad a bastionové fortifikace (viz Dejmal a kol. 2019),
- době defortifikace (konec 19. století), ve které bylo podporováno zakládání veřejných parků.

□ Vnoření vojenské geometrie do návrhu civilního prostoru, Turín, 1667, perokresba (Ottersbach a Mende 2015, s. 44)

► Alej na hradebách v Josefově u Jaroměřské brány, foto autor (28.9.2021)

▼ Srovnání leteckých snímků (vlevo 2006, vpravo 2018) jako ukázka úbytku sukcesní zeleně = heterotopických efektů (Mapy.cz)

Hradby se také staly význačným symbolem moci a prestiže města. Záhy se včlenily do aristokratické sebe prezentace ve formě *opevněných paláců* s pochybným vojenským významem. Z hradeb se stal estetický doplněk barokních zahrad, které svým matematizačním principem dokonale ladily s architektonickými principy bastionové fortifikace. Ve výsledku je takřka nemožné určit, jestli je objekt pevnosti, zámek nebo zahrada (Jirouch 2022, s. 89).

Rovněž krajinářské parky jsou pro hradby typickým vyústěním jejich existence. Disparitní konspektualitou – výhledem a kontrastem zeleně a hradeb vzniká tajemný prostor s neopakovatelným *geniem loci*.

Environmentální dopady heterotopie a heterochronie

Teorie

Petr Wohlmuth (2011, 2014) ve svých pracích spojil bastionové pevnosti se sociologickými koncepty známého francouzského sociologa Michela Foucaulta. Historicko-sociologický přístup pro studium organizace lidí v umělém prostoru pevnostních měst je Wohlmuthem použit např. v případě tzv. heterotopického pojetí ideálního pevnostního města (IPM) Josefov u Jaroměře ve východních Čechách. Wohlmuthovo pojetí vojenské revoluce a heterotopie Josefova jsem se rozhodl obohatit návazným výzkumem za použití environmentální perspektivy (viz Jirouch 2022).

Praxe

Heterotopie znamená „jiné místo“ a heterochronie „jinočasovost“ (Wohlmuth 2011, 2014). Praktickým odrazem těchto jevů je konstantní obnovování děje v prostoru napříč historií. Jsou to místa, kde se „zastavil čas“. Typickým projevem je památková ochrana, ochrana přírody, living history a všechny další fenomény, kterými člověk udržuje prostor v neměnném, resp. v ideálním „původním“ stavu. Veškeré disonance, které lze v opevněné krajině nalézt a které neodpovídají představám permanentní ideality, jsou postupně eliminovány. Příkladem je likvidace sekundární sukcese a udržování paraklimaxového stádia na hliněných valech v pevnosti Josefov za performativního používání historiografických znalostí. V heterotopiích se ovšem „zastavil čas“ nejen na ekologicky nestabilních lokalitách, ale typicky i v sociálním časoprostoru – lidé na takových místech žijí jinak a jindy...

Literatura, zdroje

- Balliet, Jean-Marie. 2014. „Festungsbaukunst und Kulturlandschaft : Ein Beitrag zur Gestaltung des Festungsvorfeldes vom 18. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts [Pevnostní architektura a kulturní krajina : O podobě pevnostního předpolí od 18. do poloviny 20. století]“. *Militärische Schichten der Kulturlandschaft* 81: 5–27.
- Dejmal, Miroslav, Jan Libor, a Rudolf Procházka, ed. 2019. *Na hradech a tvrzích : Miroslavu Plačkoví k 75. narozeninám jeho přátelé a žáci*. Praha: NLN.
- Foucault, Michel. 2000. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Jirouch, Tomáš. 2022. „Environmentální historie bastionové fortifikace a IPM Josefov“. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra environmentálních studií.
- „Mapy.cz“. 2022. <https://mapy.cz/?z=8> (25. březen 2022).
- Ottersbach, Christina, a Volker Mende, ed. 2015. *Festungen in Gärten – Gärten in Festungen [Pevnost v zahradách – zahrady v pevnostech]*. Festungsforschung 6. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Valka.cz. 2022. „Pevnost Josefov : Pevnostní stavby“. *Valka.cz*. <https://www.valka.cz/Pevnost-Josefov-t121712> (7. květen 2022).
- Weber, Klaus T. 2010. „Rayon – eine Kulturlandschaft: Ein Beitrag zum Vorgelände neuzeitlicher Festungen [Rajon - kulturní krajina: o podobě pevnostního předpolí novověkých pevností]“. In *Leben in und mit Festungen*, Festungsforschung, ed. Klaus T Weber. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Wohlmuth, Petr. 2011. „Pevnost Josefov a soudobé snahy o její záchranu a rekonstrukci“. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.
- ———. 2014. „Heterotopická jinočasovost pevnostního města Josefov. Teoretické a výzkumné podněty“. *Historická sociologie* 2014(2): 43–62.
- ———. 2015. *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.